

Jerzy J. Parysek, Sylwia Staszewska

Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Poznań

KOŚCIOŁY POZNANIA: SACRUM I PROFANUM

Wstęp

Wydaje się, że sformułowany tytuł pracy *Kościoty Poznania: sacrum i profanum* wymaga pewnych wyjaśnień, choćby z tego względu, że termin kościół ma w języku polskim kilka znaczeń, a terminy *sacrum* i *profanum* mogą też być różnie interpretowane, zwłaszcza w odniesieniu do Kościoła. Termin kościół jest w niniejszej pracy odnoszony do obiektu architektonicznego, w którym odbywają się, szeroko rozumiane, praktyki religijne. Jest to jednocześnie obiekt ogniskujący życie religijne, a więc wchodzący w skład Kościoła, pojmowanego jako zbiorowość wyznawców tej samej religii (Lud Boży). Tak pojmowany kościół (obiekt i Lud Boży) jest jednocześnie podstawową jednostką strukturalną systemu organizacyjnego Kościoła, która może być identyfikowana z parafią czy też zgromadzeniem zakonnym. Stosowany w niniejszym opracowaniu termin *sacrum* odnoszony jest do życia religijnego ogniskującego się wokół konkretnego kościoła, zaś *profanum* dotyczy przede wszystkim miejsca tego kościoła w strukturze przestrzennej miasta, jego wartości historycznych i architektonicznych oraz działalności pozareligijnej (kulturalna, artystyczna, społeczna), jaka odbywa się w kościele, tj. obiekcie, a zarazem parafii (Stróżewski 1989). Celem niniejszego opracowania jest zatem ukazanie miejsca poznańskich kościołów (budynków) w układzie przestrzennym miasta oraz wskazanie na ich wartości architektoniczne i historyczne, a także na rolę w życiu społecznym i kulturalnym miasta, co podpada pod pojęcie profanum. Jednocześnie celem jest podkreślenie roli tych kościołów w szeroko rozumianym życiu religijnym, które jest przecież ważnym składnikiem życia społecznego, toczącego się przede wszystkim w warstwie duchowej, a co identyfikowane jest z pojęciem *sacrum*. Jest to więc bardzo ogólne rozumienie obu tych terminów, zwłaszcza zaś *sacrum*, który to termin zwykło się kojarzyć ze świętością (Stróżewski 1989).

Historyczne kościoły Poznania

Kościół, ze względu na ich funkcje, buduje się zwykle tam, gdzie budują swoje domostwa ludzie. Było także inaczej. To przy kościołach lokowano osady, co w szczególności dotyczyło średniowiecznego Poznania (osady przy kościołach św. Gotarda, św. Wojciecha i św. Marcina). Po II wojnie światowej wyraźne było pewne opóźnienie budowy kościołów względem osiedli mieszkaniowych, co było konsekwencją realizacji wszelkimi możliwymi sposobami programu laicyzacji społeczeństwa i walki z kościołem (instytucjonalnym). Zaległości z tego tytułu zostały jednak dość szybko odrobione, szczególnie po 1980 r. Jeśli jednak w okresie 1950-1980 zbudowano pewne kościoły, to są one przede wszystkim efektem kunktatorstwa i „obludy politycznej” (władze wydawały pozwolenia na budowę kościołów, aby nie narazić się na zarzuty ograniczania praw obywatelskich i łamania konstytucji), forteli zastosowanych przez biskupów i proboszczów lub nacisków społecznych (tzw. wielkoprzemysłowej klasy robotniczej), a nie aktem respektowania praw do konstytucyjnie gwarantowanej wolności sumienia i wyznania, co zapisane było w PRL-owskich konstytucjach.

W układzie przestrzennym kościołów Poznania znajduje zatem swoje odzworowanie szeroko rozumiana historia rozwoju miasta oraz zmiany w rozmieszczeniu jego mieszkańców. Cechą, która pozwala datować wspomniane procesy, jest czas, w którym zbudowano dany kościół, odzworowany w jego stylu architektonicznym (czasem w dokumentach), jakkolwiek nie zawsze możliwy do jednoznacznego określenia, z różnych zresztą względów. Powiększanie się obszaru Poznania dokonywało się generalnie w sposób odśrodkowy. Miasto rozwijało się na zewnątrz w stosunku do historycznego centrum, czemu towarzyszyło włączanie w organizm miejski wsi podpoznańskich, mających swoje kościoły. Przy generalnej tendencji odśrodkowej, wyraźne było jednak „przesuwanie się miasta” ku zachodowi. Tendencja ta została zahamowana w okresie po 1965 r, kiedy to budowa wielkich kompleksów osiedli mieszkaniowych: Rataje i Winogrody-Piątkowo, przesunęła środek ciężkości miasta, najpierw na południe, a następnie na północ. Proces ten znakomicie dokumentuje lokalizacja poznańskich kościołów, choć wiele z dawnych świątyń dziś już nie istnieje (ryc. 1). Uległy spaleni, zburzeniu podczas działań wojennych, dotknęły je katastrofy budowlane, zostały zburzone w związku z innymi zamiarami budowlanymi itp. Nie ma więc dziś wielkiego, średniowiecznego kościoła św. Gotarda, na miejscu którego prawdopodobnie stoi klasztor i kościół dominikański (dziś ks. jezuitów, przy ul. Szewskiej), przy którym rozwijała się osada lewobrzeżnego Poznania. Nie ma kościoła św. Mikołaja na Zagórze, dużego kościoła św. Marii Magdaleny na dzisiejszym Placu Kolegiackim (z 1263 r., zniszczonego i rozebranego w XVIII w.), kościoła Wszystkich Świętych na Główniej (spalony pierwszy raz w 1260 r.), kościoła Św. Ducha, św. Gertrudy, Św. Krzyża, św. św. Jana i Pawła, św. Jerzego, zbudowanych na obrzeżu miasta średniowiecznego, a także zapewne i innych. Miejsca po swoich poprzednikach zajęły między innymi: poznańska katedra (kościół wczesnoromański i romański), kościół Najświętszej Panny Marii na Ostrowiu Tumskim (dawny kościół grodowy),

Ryc. 1. Rozmieszczenie kościołów na terenie miasta Poznania

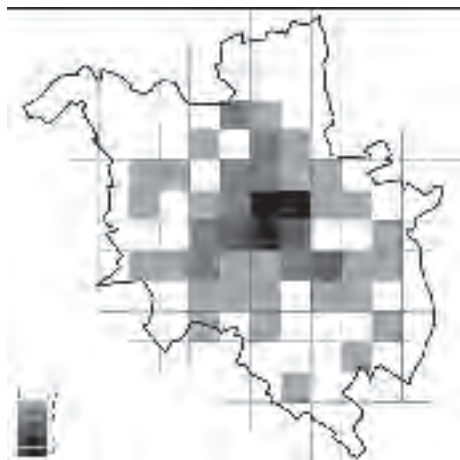
Źródło: opracowanie własne.

kościół i klasztor poddominikański (dziś jezuicki) przy ul. Dominikańskiej (kościół św. Gotarda i św. Gertrudy), kościół ks. salezjanów przy ul. Wronieckiej (kościół św. św. Jana i Pawła i św. Katarzyny), kościół i klasztor oo. franciszkanów przy Placu Bernardyńskim (kościół św. Bernarda ze Sieny), kościół karmelitów bosych przy ul. Działowej (kościół św. Jerzego) i z pewnością inne (Kürbis 1988; Wiesiołowski 1988; Gańsiorowski 1988; Karłowska-Kamzowa 1988). Wiele starych kościołów przetrwało jednak do dziś i nie tylko pełnią one rolę miejsc kultu religijnego, ale także są ozdobą miasta, stanowiąc najbardziej wartościowy składnik jego kultury materialnej. Przetrwały jednak w zmienionej formie architektonicznej, co jest charakterystyczne dla tego rodzaju budowli (Miłobędzki 1968).

Najstarsze kościoły miasta, a zarazem prezentujące najwyższą wartość artystyczną i historyczną zlokalizowane są, co jest oczywiste, w tych miejscach, gdzie zaczęło rozwijać się miasto. Na prawym brzegu miasta są to kościoły: bazylika archikatedralna pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła oraz kościół Najświętszej Panny Marii (na Ostrowiu Tumskim), św. Małgorzaty i św. Kazimierza na Śródcie oraz św. Jana Jerozolimskiego za Murami, na Komandorii (dziś przy sztucznym jeziorze Malta). Na lewym brzegu Poznania, w najstarszej części miasta lokacyjnego są to natomiast kościoły: św. Marcina (ul. Św. Marcin), św. Wojciecha (Wzgórze Św. Wojciecha), Bożego Ciała (ul. Strzelecka), Najświętszej Marii Panny Wspomożenia Wiernych ks. Salezjanów (ul. Wroniecka), fara poznańska św. Stanisława Biskupa i Męczennika (ul. Gołębia), św. Antoniego z Padwy oo. franciszkanów konwentualnych (ul. Franciszkańska), św. Franciszka Serafickiego oo. franciszkanów (ul. Garbary), św. Józefa oo. karmelitów bosych, Najświętszego Serca Pana Jezusa i Matki Bożej Pocieszenia ks. jezuitów (ul. Szewska), ss. bernardynek (ul. Garbary), Najświętszej Krwi Pana Jezusa (ul. Żydowska) oraz Wszystkich Świętych (ul. Grobla) (tab. 1).

Kościoły w układzie przestrzennym miasta

Jak to już napisano, kościoły w Poznaniu, podobnie jak i w innych miastach, budowano tam, gdzie osiedlali się ludzie. Większa rola wiary i religii w życiu mieszkańców oraz kościoła, jako instytucji w życiu społecznym miasta przed 300-400 laty, spowodowały zapewne i to, że liczba i wielkość kościołów znacznie przewyższała ówczesne potrzeby. Z tych też powodów, największa

Ryc. 2. Gęstość kościołów rzymsko-katolickich na terenie miasta Poznania

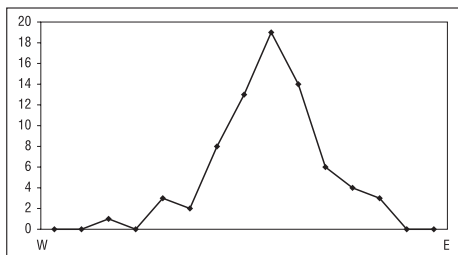
Źródło: opracowanie własne.

gęstość kościołów ma miejsce w najstarszej, średniowiecznej części miasta i maleje wraz z oddalaniem się od jego centrum. Można zatem mówić o koncentrycznym układzie rozmieszczenia kościołów na obszarze miasta, choć nie występuje monotoniczne zmniejszanie się gęstości kościołów w miarę oddalania się od centrum miasta. Lokalizacja kościołów nawiązuje do rozmieszczenia terenów zabudowanych, a zatem do miejsc zamieszkania ludności (ryc. 2), a sformułowany wniosek potwierdzają histogramy rozkładów brzegowych rozmieszczenia kościołów na obszarze miasta (ryc. 3a i 3b). Układ przestrzenny kościołów Poznania przedstawia się zatem jako układ zwarty. Wniosek taki wyciągnąć można analizując graf - drzewo (dendryt)

Tab. 1. Zabytkowe kościoły Poznania

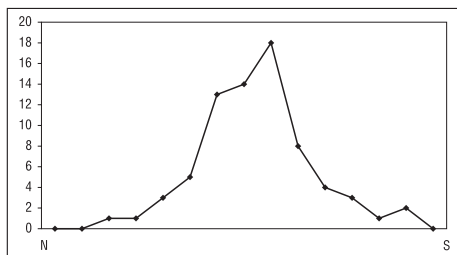
Nazwa kościoła (pod wezwaniem)	Lokalizacja (ulica)	Styl architektoniczny	Lata budowy (przebudowy)	Obecna funkcje
Bazylika archikatedralna św. św. Apostołów Piotra i Pawła	Ostrów Tumski	romkański (podziemia), gotyk (bryła), barok (kaplice)	do 1097 1346-1410 1772-1790	kościół katedralny archidiecezji poznajskiej
Kościół Najświętszej Panny Maryi	Ostrów Tumski	gotyk	1431-1448	kościół filialny parafii katedralnej
Kościół św. Matgorzaty	Rynek Śródecki	gotyk	I poł. XIII w.	kościół filialny parafii katedralnej
Kościół św. Jana Jerozolimskiego (Za Murami)	Komandoria	gotyk	XII- XIII w.	kościół parafialny
Kościół św. Wojciecha	Wzgórze Św. Wojciecha	gotyk	XIII-XV w.	kościół parafialny, nekropolia słynnych wielkopolan
Kościół św. Marcina	ul. Święty Marcin	gotyk	XV-XVI w.	kościół parafialny
Kościół Bożego Ciała	ul. Strzelecka	gotyk (wyposażenie barokowe)	1465-1470	kościół parafialny
Kościół ks. Salezjanów Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych	ul. Wroniecka	gotyk	XIV w.	kościół klasztorny
Kościół ks. Jezuitów Najświętszego Serca Pana Jezusa i Matki Bożej Pocieszenia (podominikański)	ul. Szewska	gotyk/barok	XIII-XVIII	kościół klasztorny ks. Jezuitów
Kościół farny św. Stanisława Biskupa Męczennika	ul. Gołębia	barok	1651-1686 1730 (fasada)	kościół parafialny, kolegiata
Kościół oo. Franciszkanów św. Franciszka Serafickiego (pobernardyński)	ul. Garbary	barok (fragmenty gotyckie)	1473-1670	kościół klasztorny oo. franciszkanów (OSB)
Kościół oo. Franciszkanów św. Antoniego z Padwy	ul. Franciszkańska	barok	1647-1728	kościół klasztorny oo. franciszkanów konwentalnych
Kościół oo. karmelitów bosych św. Józefa	ul. Działowa	barok	1658-1687	kościół klasztorny oo. karmelitów bosych
Kościół Najświętszej Krwi Pana Jezusa	ul. Żydowska	barok	XVIII w	kościół filialny parafii farniej
Kościół ss. Bernardynek	ul. Garbary	poźny gotyk/barok	1597-1603	kościół przyspialny
Kościół poreformacki św. Kazimierza	ul. Bydgoska	barok	1663-1685	kościół parafii polsko-katolickiej
Kościół Wszystkich Świętych	ul. Grobla	klasycyzm	1777-1783	kościół parafialny (poewangelicki)

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Miłobędzki (1968); Topolski (red.), t. 1 i 2 (1988); Łęcki, Jaskowiak (1989).

Ryc. 3a. Histogram rozkładów brzegowych wschód-zachód

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 3b. Histogram rozkładów brzegowych północ-południe

Źródło: opracowanie własne.

rozpięty „na lokalizacji kościołów”, jako na wierzchołkach grafu (ryc. 4). Wyeliminowanie 6 najdłuższych krawędzi grafu, a taki wariant analizy przestrzennej założono wstępnie, spowodowało wydzielenie jednego, 63-elementowego skupienia centralnego, jednego skupienia trójelementowego w północno-zachodniej części miasta (Ławica, Krzyżowniki, Wola), dwóch skupień dwuelementowych w części północnej (Morasko, Radojewo) południowej (Krzesiny, Splawie) oraz trzech skupień jednoelementowych, w południowej (Głuszyna i Starołęka) i północnej (Psarskie) części miasta (ryc. 4). Porównując ryciny 1, 2, 3 i 4, szczególnie na tle zabudowy miasta (ryc. 1), można wysnuć wniosek o dobrej dostępności przestrzennej kościołów Poznania z punktu widzenia

miejsz zamieszkania ludności. Sytuacja w tym zakresie uległa wybitnej poprawie po 1980 r., kiedy to władze państwowe odstąpiły od praktyki nękania władz kościelnych nieudzielaniem zezwoleń na budowę kościołów. Analiza lokalizacji kościołów, zwłaszcza zbudowanych w ostatnich latach, pokazuje, że władze kościelne przywiązują dużą wagę do tego, aby podnieść na możliwie najwyższy poziom, dostępność przestrzenną kościołów, aby mieszkańcy każdej jednostki mieszkaniowej posiadali swój własny kościół i aby droga do niego nie była zbyt daleka. Uzyskując zgodę na budowę kościoła (w sposób bezpośredni czy fortelem) i nie mając żadnej pewności co do tego, że następnym wnioskiem o pozwolenie

Ryc. 4. Dendryt rozmieszczenia kościołów rzymsko-katolickich - wydzielone skupienie

Źródło: opracowanie własne.

na budowę kościoła zostanie rozpatrzony pozytywnie, budowano kościoły duże. Tak jest np. na Ratajach, największym osiedlu mieszkaniowym Poznania, jednym z największych w Polsce i Europie (przez niektórych uważanym za nowe miasto Rataje pod Poznaniem). Lokalizacja kościołów na Ratajach odzwierciedla jednak i politykę władz państwowych w tym zakresie i przezorność władz kościelnych. Na tzw. dolnym tarasie Rataj, uzyskując stosowne pozwolenie, przystąpiono do budowy jednego dużego kościoła dla mieszkańców zespołu osiedli. Dziś jest to jeden z największych kościołów zbudowanych w Polsce po II wojnie światowej (Nawiedzenia Najświętszej Panny Marii). Wkrótce udało się jednak uzyskać zgodę na budowę drugiego kościoła na Ratajach, w części nadwarciańskiej i tam zbudowano także dość dużą świątynię. Oba te kościoły zaspokoić miały potrzeby religijne mieszkańców zlokalizowanych tam zespołów osiedlowych i zaspokajają. Inaczej stało się na osiedlach tzw. górnego tarasu Rataj. Osiedla te zaczęto budować w latach 70., kiedy generalnie nie wydawano pozwoleń na budowę kościołów. Wydano jednak pozwolenie na budowę domu katechetycznego z kaplicą, zamienionego wkrótce na kościół. W niedługim czasie sytuacja uległa zmianie i zaistniała możliwość zbudowania mniejszych kościołów na każdym z osiedli tego zespołu mieszkaniowego. Dziś mieszkańcy każdego z czterech istniejących tam osiedli (Lecha, Czecha, Rusa i Tysiąclecia) mają swój własny kościół parafialny, choć nie każdy w pełni ukończony. Oczywiście, wysoki koszt budowy i utrzymania kościoła i ubożące społeczeństwo są powodem tego, że wiele czynnych od kilku lat kościołów ciągle znajduje się w budowie, której koniec trudny jest do przewidzenia.

Analizując rozmieszczenie kościołów w Poznaniu, sformułować można generalny wniosek, że ich sieć gwarantuje dobrą dostępność przestrzenną, a tym samym zapewnia mieszkańcom miasta dobre zaspokojenie ich potrzeb duchowych. Ocena ta nie wyklucza jednak istnienia takich sytuacji, w których nowy kościół może się okazać bardzo potrzebny.

Sacrum poznańskich kościołów

W 2003 r. były w Poznaniu 72 kościoły wyznania rzymsko-katolickiego, ogniskujące życie religijne, świadcząc posługę religijną w podstawowym wymiarze, a ponadto kościoły filialne oraz wiele kaplic (zwłaszcza klasztornych i szpitalnych). W zdecydowanej większości były to kościoły diecezjalne (61), choć działalność duszpasterską prowadzą także, poza strukturami parafialnymi, zgromadzenia zakonne (oo. dominikanie, jezuici, franciszkanie, franciszkanie konwentualni, karmelici bosci, oblaci, salezianie, filipini, misjonarze Św. Rodziny). W kościołach tych odprawiane są msze święte i inne nabożeństwa oraz udzielane są sakramenty święte. Odbywają się rekolekcje oraz misje służące pogłębieniu i umocnieniu wiary oraz procesje będące aktami wiary religijnej. Są to podstawowe działania każdej parafii w dziedzinie organizacji życia religijnego, a wiążące się z podstawowymi kanonami wiary katolickiej. Celem tych działań jest wskazanie ludziom drogi ku Bogu, uczynienie ich lepszymi, lepiej

przygotowanymi do spotkania z Panem. Niektóre z kościołów pełnią jednak w tym względzie specyficzną rolę, będąc miejscami specjalnego kultu religijnego. W kościele św. Antoniego z Padwy (ul. Franciszkańska) znajduje się słynący łaskami obraz Matki Boskiej w Cudy Wielmożnej – Pani Poznania i odbywają się tam nabożeństwa ku czci Matki Bożej oraz patrona kościoła. W poznańskiej farze znajduje się, odwiedzana w celach modlitewnych, kaplica wiecznej adoracji Najświętszego Sakramentu, a w każdą środę odbywają się (rano i wieczorem) nowenny do Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. Tego rodzaju nabożeństwa odbywają się zresztą w wielu innych kościołach Poznania, podobnie jak błagalno-pokutne nabożeństwa fatimskie. W kościele Bożego Ciała, w każdy czwartek, dla upamiętnienia tego święta (Bożego Ciała), po mszy świętej wieczornej, odbywa się procesja eucharystyczna. Kościół Miłosierdzia Bożego (Osiedle Jana III Sobieskiego) pełni zaś rolę diecezjalnego sanktuarium Miłosierdzia Bożego. Oczywiście specjalna rola przypada poznańskiej katedrze, w której dokonywane są święcenia kapłańskie, niekiedy konsekracje biskupie oraz odbywa się wiele innych uroczystości religijnych.

Bardzo ważną rolę w pogłębianiu wiary i kształtowaniu postaw religijnych odgrywają różnego rodzaju duszpasterstwa. Na pierwszym miejscu wymienić należy duszpasterstwa akademickie, prowadzone przez trzy zgromadzenia zakonne: oo. dominikanów (ul. Kościuszki/Al. Niepodległości), ks. pallotynów (ul. Przybyszewskiego) oraz ks. salezjanów (ul. Warzywna) i dwie parafie diecezjalne: św. Stanisława Kostki (ul. Rejtana) oraz św. Rocha (ul. św. Rocha). Lokalizacja tych ośrodków duszpasterskich nie jest przypadkowa. Zostały one utworzone w bliskości obiektów poznańskich wyższych uczelni oraz domów akademickich. Najbardziej znane jest duszpasterstwo oo. dominikanów, a zasięg jednej z form jego działalności, spotkań młodzieży „Lednica”, w wigilię święta Zesłania Ducha Świętego, ma już europejski wymiar. Inicjator i animator tych spotkań, ojciec Jan Góra OP, wydaje się niezgłębiającą studnią pomysłów zebrania młodych ludzi w jednym miejscu i ukazania im prawd wiary katolickiej. Duszpasterstwa akademickie znajdują się w zasadzie w centralnej części miasta. Izochrona 20 minut (drogi pieszej) wyznacza jeden zwarty obszar obejmujący centralną, najgęściej zaludnioną część miasta. Obejmuje także miejsca lokalizacji największych domów akademickich, co oznacza generalnie dobre dopasowanie tych placówek do miejsc zamieszkania i nauki studentów (ryc. 5). Przy parafii św. Wojciecha (Wzgórze Św. Wojciecha) zorganizowane jest duszpasterstwo harcerzy ZHR. Poznańscy karmelici bosci (ul. Działowa) prowadzą natomiast duszpasterstwo małżeństw niesakramentalnych. Przy parafii Wszystkich Świętych (ul. Grobla) funkcjonuje duszpasterstwo rodzin. Przy wielu innych parafiach i kościołach klasztornych zostały zorganizowane duszpasterstwa poszczególnych grup zawodowych i organizacji, jednak duża ich liczba i brak aktualnej informacji, a także ograniczona objętość artykułu sprawiły, że nie będzie się ich wymieniać w tym miejscu.

Ryc. 5. Dostępność przestrzenna ośrodków duszpasterstw akademickich

Źródło: opracowanie własne.

Między *sacrum* a *profanum*

Gdzieś między *sacrum* a *profanum* umieścić należy te działania kościoła, które z *sacrum* mają tylko pośredni związek. Chodzi tu przede wszystkim o to, co wynika z miłości bliźniego, z chęci niesienia mu pomocy, służenia wsparciem, troski o zapewnienie minimum egzystencji, otoczenia opieką czy przygotowania do godnej śmierci. Liczba tego rodzaju działań oferowanych przez Kościół jest duża, a wiele z nich ma miejsce w poznańskich parafiach. Korzystają one

ze wsparcia społeczeństwa miasta, a także władz miejskich, wojewódzkich i państwowych. Nie mogłyby jednak istnieć bez ofiarności wielu osób, w tym duchowieństwa i ich zaangażowania w prowadzoną działalność. Wymienić tu należy przede wszystkim, działające we wszystkich niemal parafiach filie *Caritas*, z ich archidiecezjalną centralą przy parafii Maryi Królowej (Rynek Wildecki), prowadzące zakrojone na dużą skalę, akcje charytatywne. Organizacja ta prowadzi także świetlice i ochronki dla dzieci, punkty terapeutyczne, punkt konsultacyjny dla młodzieży uzależnionej, tani bar *Caritas* (Plac Wolności) i inne placówki. Przy kilku poznańskich parafiach działają poradnie przedmażeńskie (rejonowe), mające przede wszystkim przygotować młodych ludzi do małżeństwa i życia rodzinnego oraz zaznajomić z nauką Kościoła w dziedzinie etyki seksualnej. Problemy życia poczętego, małżeńskie, wychowawcze, egzystencjalne, psychiczne, prawne itp. stara się pomóc rozwiązać potrzebującym Archidiecezjalna Poradnia Rodzinna przy kościele Najświętszego Zbawiciela (ul. Fredry). W ramach Klubu Anonimowych Alkoholików (AA) rozwiązywane są natomiast problemy alkoholowe osób w różnym wieku, zwłaszcza tych, które chcą sobie pomóc same, w ramach wspólnoty. Na terenie miasta działa kościelna Fundacja Pomocy Samotnej Matce i jej filie organizujące pomoc: prawną, psychologiczną, lekarską, edukacyjną, żywnościową, wsparcia wychowawczego, prowadzące także (lub współprowadzące) domy samotnej matki. Działa też Towarzystwo Przywracania Rodziny, prowadzące między innymi ośrodek adopcyjno-mediacyjny *Pro Familia*. W sytuacji silnej penetracji środowisk młodzieżowych przez różnego rodzaju sekty i nowe ruchy religijne, ważną rolę odgrywa, istniejące przy klasztorze oo. dominikanów, Centrum Informacji o Sektach i Nowych Ruchach Religijnych. Pod egidą kościoła funkcjonuje także KARAN – Katolicki Ruch Antynarkotyczny, którego działalność jest niezwykle ważna w sytuacji dużej dynamiki rozwoju narkomanii, zwłaszcza wśród młodzieży. Siostry albertynki i urszulanki prowadzą natomiast jadłodajnie dla ubogich i bezdomnych. Pod patronatem Kościoła funkcjonuje hospicjum św. Jana Kantego. Kościół poznański współdziała także, w formie bezpośredniej lub pośredniej, w pracy wielu innych placówek szeroko rozumianej pomocy bliźniemu, nad którymi pieczę mają inne organizacje. Wymienić tu można między innymi: *Barkę* i *Przystań*, wspólnoty osób biednych i bezdomnych, *Markot* – Centrum Pomocy Bliźniemu, hospicjum *Palium* czy *Rodzina-Rodzinie* – Wielkopolskie Stowarzyszenie na rzecz Rodziny i Osób Niepełnosprawnych. Wszystkie te placówki działalność swoją rozwijają w oparciu o wolontariat, która to forma działalności społecznej uzyskała ostatnio prawne podstawy funkcjonowania.

Profanum

Pod pojęciem *profanum* rozumieć się będzie te wszystkie funkcje budynków kościelnych i związanych z nimi struktur kościelnych, które nie mają wyraźnego związku z mówiąc ogólnie, „*prowadzeniem człowieka do świętości*”. Wszystkie zabytkowe kościoły poznańskie przedstawiają niezwykle dużą wartość architek-

toniczną i historyczną i są odwiedzane przez liczne rzesze turystów krajowych i zagranicznych. Katedra, fara, kościół Bożego Ciała, barokowe kościoły centralnej części miasta należą do najbardziej cennych zabytków architektury polskiej i europejskiej. Stanowią dziedzictwo przeszłości, są świadkami wzlotów i upadków miasta, dokumentują wiarę mieszkańców (Gašiorowski 1988; Wiesiołowski 1988; Karłowska-Kamzowa 1988; Jakimowicz 1988; Miłobędzki 1968). W okresie powojennym zbudowano na terenie miasta wiele nowych kościołów, których lokalizacja nawiązuje do rozmieszczenia ludności, a konkretnie, do nowych osiedli mieszkaniowych. Różne względy sprawiły, że nie wszystkie te obiekty uznać można za wybitne dzieła sztuki architektonicznej. Zbudowano jednak niektóre takie kościoły, które mają swój styl i wyróżniają się ciekawą sylwetką, zwłaszcza na tle dominujących, eklektycznych względnie „bunkrowych” w formie (Olszewski 1989; Porębski 1989). Z całą pewnością interesujące w tym względzie są kościoły: ks. salezjanów (ul. Warzywna), ks. pallotynów (ul. Przybyszewskiego), Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny (Osiedle Bohaterów II Wojny Światowej) – jeden z największych, zbudowanych w Polsce po wojnie kościołów (dwupoziomowy), Miłosierdzia Bożego (Osiedle Jana III Sobieskiego) czy Chrystusa Dobrego Pasterza (ul. Nowina). Jak przed wiekami, Kościół zaczyna odgrywać coraz to większą rolę w życiu kulturalnym miasta. Można mówić o dwóch rodzajach działalności: 1) odbywającej się w budynkach kościelnych i 2) organizowanej przez Kościół (jako instytucja). W tym zakresie, jak przystoi na miasto szczycące się przed laty (niestety już nie dziś) mianem muzycznej stolicy Polski, w sposób szczególnie podkreślić należy jego współdziałanie w organizacji życia muzycznego miasta. Poznańska fara jest miejscem codziennych (w okresie sezonu turystycznego) koncertów muzyki organowej (utwory wykonywane na odnowionych, znakomitych organach mistrza Ladegasta). Tam też okazjnie odbywają się wielkie koncerty muzyki sakralnej w wykonaniu światowej sławy zespołów i solistów (m. in. Collegium Vocale z Gandawy, Hilliard Ansamble itp.). Kościół franciszkański św. Antoniego z Padwy (ul. Franciszkańska) jest stałym miejscem koncertów w ramach oryginalnego festiwalu *Muzyka dawna – persona grata*, w którym główna rola przypada znakomitemu zespołowi muzyki dawnej *Arte dei Suonatori*. W tej świątyni, w rocznicę śmierci (w prawdopodobnej godzinie śmierci) W.A. Mozarta, odbywa się msza żałobna (wg rytu trydenckiego), za spójność duszy kompozytora, podczas której wykonywane jest jego nieśmiertelne *Requiem*. Tam też odbywa się wiele innych koncertów i jest to „najbardziej muzyczny” kościół Poznania, a prawdopodobnie i Polski. Miejscem koncertów są także i inne poznańskie kościoły, m.in.: oo. dominikanów, św. Stanisława Kostki, św. Jana Kantego czy poznańska katedra (Poznański Chór Katedralny). Zresztą przy wielu innych kościołach od wielu lat działają chóry kościelne, mniejszej lub większej rangi artystycznej, biorące udział w cyklach koncertowych *Musica Sacra*. Zupełnie wyjątkowy charakter posiada, odbywający się w poznańskiej katedrze, cykl imprez religijno-artystycznych *Verba Sacra*, podczas których, najwybitniejsi polscy aktorzy recytują strofy *Pisma Świętego* i innych tekstów religijnych. Recytacjom tym towarzyszy komentarz

teologiczny oraz skromna oprawa muzyczna (inicjatywa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza i kręgów poznańskiej inteligencji katolickiej). Działalność Kościoła w zakresie kultury obejmuje także muzealnictwo i sztuki piękne. Chodzi tu w pierwszym rzędzie o Muzeum Archidiecezjalne (na Ostrowiu Tumskim), a także o galerię (sztuki współczesnej) *U Jezuitów*, utworzoną przy klasztorze tego zgromadzenia. Nie można milczeniem pominąć działalności wydawniczej, prowadzonej od lat przez ks. pallotynów i oo. dominikanów. Ci pierwsi prowadzą wydawnictwo *Pallotinum*, gdzie wydają teksty biblijne i inne książki o treści religijnej, podczas gdy ci drudzy prowadzą wydawnictwo *W drodze*, wydające miesięcznik pod takim samym tytułem oraz literaturę o treści religijnej lub zgodnej z nauczaniem Kościoła. W ten nurt wpisuje się także działalność wydawnicza, powiązanej z kurią metropolitalną, Księgarni Św. Wojciecha, specjalizującej się w wydawnictwach biblijnych, katechizmach, podręcznikach do nauczania religii oraz wydającej tygodnik *Przewodnik Katolicki*.

Szczególny dla mieszkańców miasta i jego historii jest kościół św. Wojciecha. W krypcie tego kościoła, nazywanego „poznańską Skałką”, znajdują się grobowce legionistów J. H. Dąbrowskiego: gen. J. Wybickiego (autora słów hymnu narodowego), gen. A. Kosińskiego i płk. A. Niegolewskiego (bohatera spod Samosierzy), dr. Karola Marcinkowskiego (lekarza i społecznika, działacza niepodległościowego), prof. H. Święcickiego (pierwszego rektora Uniwersytetu Poznańskiego), ks. W. Gieburowskiego (muzyka i muzykologa, dyrygenta chóru katedralnego) oraz T. Szeligowskiego i S.B. Poradowskiego (kompozytorów). Innym miejscem pochówku osób zasłużonych dla miasta jest cmentarz przy kościele oo. karmelitów (*vis à vis* „poznańskiej Skałki”).

Na zakończenie należy wspomnieć o wielkiej roli, jaką w ponurych dniach stanu wojennego odegrały niektóre parafie, zwłaszcza zaś ich duszpasterze. Szczególne zasługi w tym zakresie mają poznańscy dominikanie. To klasztor tego zgromadzenia był schronieniem dla dysydentów, osób prześladowanych oraz działaczy opozycji demokratycznej. Stamtąd płynęła pomoc dla osób internowanych, tam uzyskiwały wsparcie moralne, a także materialnego, osoby, które tego potrzebowały. Za murami klasztoru rozwijała się niezależna działalność artystyczna i naukowa oraz kwitł kolportaż literatury niezależnej. Klasztor dominikanów był prawdziwym azylem dla osób represjonowanych i ogniskiem kultury niezależnej, a motorem tych działań był śp. o. Honoriusz (Stanisław Kowalczyk OP), jedna z tajemniczych i tragicznych ofiar stanu wojennego. Tam ludzie czuli się powołani do wolności i rodziła się poznańska demokracja, zwłaszcza kręgów inteligentkich. W wielu parafiach, choć na mniejszą skalę, podejmowano te same lub podobne działania, a Kościół był dla wielu opozycjonistów (bez względu na ich stosunek do wiary), najważniejszym źródłem moralnego wsparcia i obrony. Jest to także rodzaj takiej działalności, która ulokować należy między *sacrum* a *profanum*. Pozareligijnych czy pozaliturgicznych działalności odbywających się w kościołach jest z całą pewnością więcej. Te, na które wskazano, są zapewne najważniejsze i najbardziej znaczące dla miasta i jego mieszkańców.

Zakończenie

Kościoły miasta, pojmowane zarówno w sensie *sacrum*, jak i *profanum*, odgrywają ważną rolę w życiu Poznania i jego mieszkańców. Są dziedzictwem kultury narodowej i zaświadcza o wierze i życiu religijnym poznaniaków. Jednocześnie są tymi elementami struktury urbanistycznej miasta, które decydują o jego atrakcyjności, jako ośrodka turystyki, zarówno w skali krajowej, jak i międzynarodowej. Gęsta i dobrze ukształtowana sieć kościołów zapewnia dobrą dostępność przestrzenną tych obiektów, co sprzyja uczestnictwu w praktykach religijnych i utrzymywaniu związków z Kościołem instytucjonalnym. Zorganizowane przy kościołach parafie stają się zaś coraz bardziej znaczącymi strukturami społeczeństwa obywatelskiego. Tak jak przed wiekami, kościoły odgrywają coraz większą rolę w życiu kulturalnym miasta. Prowadzą także działania mieszczące się w ramach tego, co nazywa się solidarnością ogólnospołeczną, podejmowane w duchu przykazań miłości Boga i bliźniego (Parysek 1997). Aby jednak tak się mogło stać, potrzebne były przemiany ustrojowe, w wyniku których Polska stała się państwem suwerennym i demokratycznym, ateizm przestał być ideologią większości partii politycznych, a walka z Kościołem – jednym z wiodących kierunków działań.

LITERATURA

- Gąsiorowski A., 1988, *Miasto późnośredniowieczne*, [w:] J. Opolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. 1, do roku 1793, PWN, Warszawa-Poznań, s. 209-230.
- Jakimowicz T., 1988, *Sztuka renesansu i manieryzmu w Poznaniu*, [w:] J. Opolski (red.) *Dzieje Poznania*, t. 1, do roku 1793, PWN, Warszawa-Poznań, 559-598.
- Karłowska-Kamzowa A., 1988, *Sztuka gotycka Poznania*, [w:] J. Opolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. I, do roku 1793, PWN, Warszawa-Poznań, 370-392.
- Kürbis B., 1988, *Kultura wczesnego Poznania*, [w:] J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. 1, do roku 1793, PWN, Warszawa-Poznań, 101-127.
- Łęcki W., Jaśkowiak F., 1989, *Wielkopolska*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa.
- Miłobędzki A., 1968, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, WP, Warszawa.
- Olshewski A. K. 1989, *Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce*, [w:] N. Cieślińska (red.), *Sacrum i sztuka*, Znak, Kraków, s. 85-105.
- Parysek J., 1997, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- Porębski M., 1989, *Artysta i sacrum*, [w:] N. Cieślińska (red.), *Sacrum i sztuka*, Znak, Kraków, 125-137.
- Stróżewski W., 1989, *O Możliwości sacrum w sztuce*, [w:] N. Cieślińska (red.), *Sacrum i sztuka*, Znak, Kraków, 23-38.
- Wiesiołowski J., 1988, *Kultura i społeczeństwo w późnym średniowieczu*, [w:] J. Opolski (red.), *Dzieje Poznania*, t. I, do roku 1793, PWN, Warszawa-Poznań, 310-369.

Tab. 2. Walory architektoniczne i historyczne zabytkowych kościołów Poznania

Nazwa kościoła (pod wezwaniem)	Lokalizacja (ulica)	Architekci, budowniczości	Walory architektoniczne	Walory historyczne, kulturalne i inne
Bazylika archikatedralna św. św. Apostołów Piotra i Pawła	Ostrów Tumski	E. Schroegeer (1772), B. Solari (1790), F. M. Lanci (1836), zregotyzowany po 1946	Romańskie podziemia, surowe gotyckie wnętrze, sklepienia gwiaździste i żebrowo- -krzywowe, galeria tryfonyjna, obejście chóru, piękne barokowe kaplice, tryptyk gotycki, portrety trumienne	Jeden z najstarszych polskich kościółw, nekropolia pierwszych królów Polski (Złota Kaplica), miejsce pochówku arcybiskupów poznajskich
Kościół Najświętszej Panny Maryi	Ostrów Tumski	Prusz, Niklosz, Lorek	Trójnawowy, sklepienie gwiaździste, polichromia, witraże i ołtarz aut. W. Taranczewskiego	Zbudowany Kościół w miejscu dawnego kościoła grodowego
Kościół św. Małgorzaty	Rynek Śródecki		Wnętrze gotyckie, sklepienie gwiaździste, portale z XIII w. obrazy M. Boskiej z 1600 i 1630 r.	Dawny klasztor oo. Filipinów
Kościół św. Jana Jerozolimskiego (Za Murami)	Komandoria		Jeden z pierwszych ceglanych kościołów w Polsce, prezbiterium wendyjskie, gotyckie sklepienia gwiaździste, barokowa kaplica, tryptyk z 1520 r.	Drugi po katedrze, najstarszy kościół miasta, (d. kościół zakonu szpitalnego)
Kościół św. Wojciecha	Wzgórze Św. Wojciecha		Jeden z najstarszych kościołów miasta, gotyckie sklepienia, rzeźby gotyckie, secesyjna polichromia	Nekropolia zasłużonych Wielkopolan
Kościół św. Marcina	ul. Święty Marcin		Późnogotyckie wnętrze, tryptyk gotycki (1498), rzeźba Madonny (1510), polichromia W. Taranczewskiego	
Kościół Bożego Ciała	ul. Strzelecka	P. Ferrari	Trójnawowe wnętrze halowe, gotyckie sklepienie, barokowe wnętrze, ołtarz gł. Kościół kaplica Matki Boskiej (Kościół Ferrari), portrety Jagiełły Kościół św. Jadwigi Królowej (1665)	Miejsce kultu eucharystycznego (Boże Ciało), stąd miejska procesja w święto Bożego Ciała, nieodwołany zabytek architektury
Kościół ks. Salezjanów Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych	ul. Wroniecka		Bryła gotycka, szczyt ze sterczyznami i blendami, sklepienie żebrowe (Kościół 9 palach), portale Kościół 1400 r.	
Kościół ks. Jezuitów Najświętszego Serca Pana Jezusa i Matki Bożej Pocieszenia (podminkarski)	ul. Szewska	J. Catenazzi (1700)	Bryła gotycka, fasada z wczesnogotyckim portalem, wnętrze barokowe, wielokrotnie przebudowywany, późnogotycka chrzcielnica, gotycka kaplica (1500), stalle z scenami z życia św. Dominika i św. Jacka	

Kościół tarmy św. Stanisława Biskupa Męczennika	ul. Gołębia	T. Poecino (od 1651), B. Wąsowski (1677–1686) J. Catenazzi (1730), P. Ferrari	Jeden z najpiękniejszych kościołów barokowych w Polsce Europie, monumentalny, bogate barokowe wnętrze, ofitarz główny (P. Ferrari), polichromia K. Dankw. arta z Nysy, organy Ladegasta	Kult Najświętszego Sakramentu i MB Nieustającej Pomocy, potudniowe koncerty organowe
Kościół oo. Franciszkanów św. Franciszka Serafickiego o (pobernaldyński)	ul. Garbary	K. Bonadura St. (1658), J. Cat enazzi (1670)	Wielokrotnie przybudowywany, piękne barokowe wnętrze (chór i nawy), pozostałości kościoła gotyckiego	
Kościół oo. Franciszkanów św. Antoniego z Padwy	ul. Franciszkańska	J. Korński	Piękna bazylika barokowa, trójnawowa z 2 kaplicami w miejscu transeptu, polichromia Adama Swacha, stalle Andrzeja Swacha	Miejsce kultu MB, w Cudy Wielmożnej – Pani Poznania, „kościół ulański”, częste koncerty
Kościół oo. Karmelitów bosych św. Józefa	ul. Działowa	K. Bonadura St. J. Catenazzi	Piękny, oszczędny barok	Przy kościele cmentarz zasłużonych dla Poznania
Kościół Najświętszej Krwi Pana Jezusa	ul. Żydowska		Mały, bogato zdobiony kościółek barokowy, krypta ze źródłem, późnogotycka rzeźba Madonny i Chrystusa Frasobliwego, polichromia A. Swacha	Odprowadzane msze św. w rycie trydenckim oraz msze greckokatolickie
Kościół poreformacki św. Kazimierza	ul. Bydgoska	K. Bonadura St. i J. Catenazzi	Jednonawowy barokowy, sklepienia kolebkowe z lunetami, wystroj rokokowy	Kościół parafii polsko-katolickiej
Kościół Wszystkich Świętych	ul. Grobla	A. Hohne	Założenie centralne, wystroj rokokowy i empire	Dawny kościół ewangelicki

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Miłobędzki (1968; Topolski (red.), t. 1 i 2 (1988); Łęcki, Jaśkowiak (1989).

CHURCHES OF POZNAŃ - THE SACRUM AND PROFANUM

SUMMARY

Churches play an important role in the life of the city and its inhabitants, both in the sense of the sacrum and the profanum. They constitute national cultural heritage and attest to the faith and the religious life of the local community. The churches also provide a key component for the tourist appeal of the city's urban structure, both on a national and international scale. A dense and well-structured spatial network of churches ensures their good accessibility thus facilitating participation in religious practices and a relationship with the institutional Church. The role of local parishes centred on the temples in the city's cultural life has been growing. What is more, parishes are active in the area of social solidarity in the spirit of the commandment of the love of God and the love of thy neighbour. For this to have happened, however, Poland had to undergo a political transformation that changed the country into an independent democracy where most political parties abandon atheism as their ideology and suppression of the Church as a leading method of action.

Translated by Paweł Pilch